

22. Kossuth naplóbejegyzése 1845. szeptember 15-én. In: SZIKL. II. 626. o.
23. Kiábrándulásának folyamatára lásd Andics: I. m. 243–259. o.
24. Gyulai Pál: EMLÉKEZÉS DEÁK FERENCRE. *Budapesti Szemle*, 1904. június. Kötetben: Gyulai Pál: BÍRÁJATOK CIKKEK TANULMÁNYOK S. a. r. Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Bp., 1961. 257. o.
25. SZIN. III. 75. o.
26. Metternich: I. m. 235–249. o.; SZIN. II. 658–660. o.
27. Kossuth naplóbejegyzése 1845. szeptember 15-én. SZIKL. II. 624–627. o.
28. SZIN. VI. 258. o.
29. Uo.
30. SZIKL. II. 626–627. o.
31. Gyulai Pál: TOLDY FERENCZ. Gyulai Pál: EMLÉKBESZÉDEK. I. Bp., 1902. 102. o.
32. Toldy Ferenc levele Bajza Józsefhez 1830. május 29-én. BAJZA JÓZSEF ÉS TOLDY FERENC LEVELEZÉSE. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1969. 499. o.; Toldy Ferenc: EMLÉKBESZÉD

- BAJZA JÓZSEF FELETT. TOLDY FERENC IRODALMI BESZÉDEI. II. Bp., 1888. 17. o.
33. Egy akadémiai felolvasását hallván, 1842. november 27-én, Széchenyi egyenesen számára hasonlítja Toldyt; lásd SZIN. V. 650. o.
34. Még Csengery is fölidézi emlékbeszédében, hogy az 1843. évi országgyűlés előtt sokan hazaáruulónak neveztek Deákot; lásd Csengery: I. m. 52–53. o.
35. Ferenczi Zoltán: DEÁK ÉLETE. II. Bp., 1904. 220. o.
36. Deák Ferenc levele gróf Széchenyi Istvánhoz 1844. március 4-én. DEÁK FERENCZ EMLÉKEZETE. LEVELEK 1822–1875. Bp., 1890. 348. o.
37. 1990 szeptemberében a televízió *Stúdió '90* című műsorában Balassa Péter „értelmiségi bánbeesésnek” nevezte, találóan, azt a nem új keletű jelenséget, hogy „a szellem embere” képtelen megszabadulni „a hatalom erotikájától”, s így a nyers erőszaktól megbabonázva mazochista módon azonosul az agresszorral; valóban meg kellene próbálnunk kigyógyulni ebből.

Lányi András

„EGY KARAMAZOV A FOGALMAK VILÁGÁBAN”

„Mondják, a kevesekben él a nemzet,
de épp ezek azok, akikben leginkább
változik s elút magától.”

(Babits Mihály:

A MAGYAR JELLEMRŐL)

Széchenyi István élete a magyar romanúka legsajátságosabb és minden bizonnyal egyik legnagyobb alkotása. Regénnyé, műalkotássá formálni életünket – ez igazán romantikus gesztus. Mert a romantikában nem a megsömörölt életből való elvágyakozás a legromantikusabb, hanem az, hogy e vágy mégis az életben akar teljesülni. A költő az életét költi meg, költeményébe lesz szerelmes, és az illúzióperspektíva enyészpontján leli halálát, kompozíciós okokból, mint Petőfi Segesvárnál, Byron Missolonghinál és Széchenyi Döblingben. Ez az igazi Gesamtkunst.

A romanúka hőse az Én, aki művének szerzője, hőse; a világ csak mint az Én sorsa van jelen. Széchenyi sorsa Magyarország lesz. Pályája akkor kezdődik, amikor hős

a sorsára vagy ha úgy tetszik, szerző a témájára rátalál. Odáig becsvágyó tervek és wertheri szenvedések között – melyekről ő tudja a legjobban, mennyire wertheriek –, tétlenül tépelődve várja a „termékeny pillanatot” harminchárom éven át. Személyiségét mintegy lárva fedi, mely önmaga előtt is rejtélyes, olykor gyűlöletes. Ettől kezdve alakja a magyar nemzet új eredetmítoszához tartozik.

A másik nagy mondanakör, a szabadságharc hőskölteménye némileg elhomályosítja az övét. Pedig abban már csak a „vérszerződés” van elbeszélve, ami megpecsételte és visszafordíthatatlanná tette a minap még egymás mellett vagy épp egymás ellenében ható részek egyesülését. A létharcot azonban megelőzte a nemléttel való küzdelem. Amikor hősünk színre lép, a magyar nemzet közjogi fikciónál alig több, az pedig egy német–magyar keverék, soknyelvű kiváltságos rend örökölt előjogait írja körül a Habsburg Birodalom egyik leghátramaradottabb tartományában. Létének egyedüli bizonyítéka, hogy még képes – nem mozdulni. Jó oka van rá; ha a világ megmozdul körülötte, az új hajnalodással kísértetként kell majd eltűnnie.

Széchenynek különös diszpozíciója volt rá, hogy a halál jelét meglássa mindenben. Magyarországot pedig csak az támaszthatta fel, aki észrevette, hogy halott. *„Kimondá: »a magyar lesz» – hogy legyen!”* – az önbeteljesítő prófécia értelmét a legtömörebben Arany János ragadta meg.

1. Amphitrié, aki egy sasnak inni ad

1820 decemberében Széchenyi István öthavi munkatervet készít.

„1. Görögországi utazásomat összeállítani és rendezni.

2. A kérdést, hogy a lélek tökéletessége a világi okossággal mennyire függ össze, kidolgozni és befejezni.

3. A lótenyésztésről írni.

4. Észrevételek a portyázó hadviselésről és az előőrsszolgálatról.

5. Teljes reformok Ausztriában.

6. Nevelési terv.

7. Regényemet befejezni és

8. Child Haroldot lefordítani.

Emellett Homéroszt akarom olvasni és magamat egészen Magyarország történelmének és Magyarország törvényeinek szentelni.”

Huszonkilenc éves: minden foglalkoztatja, de különös kedvet és tehetséget voltképpen semmihez sem érez. Szeretne valamiben kitűnni. Anyanyelvét gyöngén és ritkán beszéli. A nyomorúságos honi közállapotokról szerzett benyomásai éppen nem csinálnak nagy kedvet hozzá, hogy ezekbe magát különösebben beleártsa. Talán most először fontolgatja komolyan, hogy ha esetleg mégsem külföldön telepedne le, hanem itthon próbál lenni valamivé – amire mint magyar mágnásnak mégiscsak a legtöbb esélye van –, akkor többet kell megtudnia hazájáról. Tíz más terv mellett tehát készül magát „egészen” ennek szentelni.

De mit is lehetne kezdeni egy nemzettel, melynek nyelve, kultúrája, városai, lárságai élete és politikai viszonyai oly reménytelenül elhanyagoltak és készületlenek? Miért kellene ezzel egyáltalán kezdeni valamit? Létezik-e más előmenetel egy magyar nemes számára, ha egészen elparlagiasodni nem akar, mint a birodalom szolgálata? *„Ha Cassius, Brutus, Cato megölik magukat – az ember megilletődik, hogy ilyen férfiak sem képesek a római közlárságot feltámasztani. Minő paprikajancsi jelenet lenne az, ha egy magyar, egyoldalú szabadságharcnak elvesztése miatt, amelyben ő derestre vonathat, és a paraszt ordíthat –*

a Dunába vetné magát.” A honi sárból alkotni valamit, ez 1823-ban még nem romantikus, hanem képtelen vállalkozásnak tűnik föl előtte, márpedig ő byroni tettekről álmodozik, és hazájában nem talál semmi nagyszerűt. Utazgat, katonáskodik, szórakozik és unatkozik, szoktatja magát a gondolathoz: „szenvtelen lenni, semmi szerepet nem vállalni a világ színpadán”. A romantikában korszerű világfájdalom, a szent szövetségi Európát belengő „mal du siècle” tanítja élet- és öngyűlöletre. Kedves költőjénél, Byronnál a CHILDE HAROLD ZARÁNDOKÚTJÁ-nak lapjain szinte szó szerint megtalálja, amit saját ifjúságáról a NAPLÓ-ban elmond.

*„E Childe Harold csak lebzelt a verőn,
sütkérezett, mint más finom legyek,
mit sem törődve, hogy az óra jön,
s a metsző szél sziszegve szór jeget.
Ám életéből alig egy negyed
pergett le, rosszabb balsors érte el:
csömör tölté el a kéjenc-begyet,
s utálni kezdé őt honát, amely
mint cella tűnt elé, rideg remete-hely.*

*Így ért a bűnök útvesztőin át,
de bűnbánón magába mégse tért,
nagy nővadász volt, ám csak egy leányt
imádott, akit, hajh, húba kért.”*

(Tóth Árpád fordítása)

Rezignációra okot a céltalan élet szolgáltat elegendet. Házassági terveivel sorra kudarcot vall, a bécsi arisztokratalányok valahogy nem akarnak beleszeretni, főrangú szüleiknek pedig még kevésbé tetszik a különc magyar, akinek botránys szerelmi kalandjairól jócskán keringenek pletykák a császárvárosban. Nem népszerű a társaságban, pedig leginkább talán erre vágyik. Katonai előléptetésért is hiába folyamodik az uralkodóhoz. Képzeljük el, ha kinevezik huszár őrnaggyá! Ha Liechtenstein Henriette hercegnő történetesen viszonzozza érzelmeit – hogyan alakult volna a magyar történelem?

A fordulópontot az 1824-es év hozza. Egy öreg mágnás ifjú nejebe lesz szerelmes, aki, úgy tűnik, viszonzszeretű őt, de házasságtörésre nem kapható. A megoldhatatlan helyzet elől István gróf, szokása szerint, külföldre menekül, de mire visszatér, belátja, eldőlt a sorsa. Családi boldogságot, szerelmi beteljesülést többé nem remél, mert Seilern Crescenciáról lemondani nem képes. De ha tőle távol kell élnie, legalább úgy fog élni, hogy az a távolból is láthassa őt. És lássa: méltó a szeretetére, a becsülésére. „Ő lehet még az oka, hogy egy egész nép újjáteremtetik – Amphitrié, aki egy sasnak inni ad” – jegyzi fel NAPLÓ-jában váratlanul és nagyvonalúan az önmagával folytatott hosszú viaskodás hirtelen eldőltét, együtt a mitológiai képpel, ami majd a Magyar Tudományos Akadémia címerét fogja díszíteni. Egy csapásra kész a terv egész hátralévő életére. Magyarországot újjáteremtteni, à la bonheur! – ha már így alakult, és ezen a poros helyen kell leélnie az életét az osztrák grófnő végett. Hirtelenében más ehhez fogható célt nem talál régóta szunnyadó tettvágya számára, ami, úgy érzi, szétfeszítü bensejét.

Pozsonyban találkoznak, az országgyűlésen, mert Crescence férje, hamarosan a

Magyar Udvari Kamara elnöke, épp ott időz. Életében először Széchenyi is végigüli a hosszú és kétségbeejtően unalmas diétát, amit az ő rögtönzése tesz majd emlékeztessé. Végre valóra váltja évekkel ezelőtt fogamzott tervét, mely szerint birtokai egy-éves jövedelmét valami közcélra kellene fordítania. Eredetileg a hidra szánta, Pest és Buda között. Most azonban a magyar nyelv ügye az, ami fennforog, tehát a Tudós Társaság megalapítására ajánlja föl. Így kerül annak címerébe Crescence Seilern, akit Amphitrié gyanánt örökített meg a szomjúhozó sas.

A beteljesülhetetlen, éteri szerelem tíz éven át gyötöri és ösztökéli. Mialatt Crescence további kis Zichy-utódokat hoz a világra, megszületik az a Széchenyi István, akit a történelem ismer.

*„Csak nemesedés és Magyarország üdve
légyen a cél, mely minket egyesít”*

– e szavakat Crescence véseti a medalionra, melyet azzal küldet át szerelmesének, hogy csak akkor fogja megkapni, ha ő már nem él. Az asszony önmagával folytatott küzdelmében a hangsúly minden bizonnyal a „csak” szócskán lehetett. „Magyarország üdve” csaletek a lehetetlenség horgán fönnakadt szenvedő kínjának enyhítésére. Soha férfi nem kapott ennél szebb – kosarat. Széchenyi azonban égi szózat gyanánt hallgatja a legkedvesebb ajakról végzetét, melyet, természetesen, maga sugalmazott. És engedelmeskedik.

Ez lesz a Széchenyi-sors, e mellett most már végig kitart.

Különös műfajban mozgunk, mely egyszerre élet és költemény, de egész biztosan mind a kettő, és nem tudni, melyik előbb. Épp szándékoltóságában, reflektáltságában lesz igazán romantikus mű Széchenyi életdrámája – abban, hogy hőse eszmehős, a lázadó és végzetüket előre ismerő bukott angyalok fajából, akiknek mintapéldányát Byron alkotta meg Káin, Don Juan, Childe Harold és George Gordon Byron alakjában.

„1827. október 8-án. Egy öngyilkos testamentuma. Amióta eszem kinyílt, éreztem, hogy a férfiembernek cselekvő, alkotó lénynek kell lennie. Sirattam hazámnak nyomorúságát, ifjú voltam és szórakozott. Végezetül lelkemben itt-ott megcsillan a remény – még megmenthető etc. Megkíséreltem a magvakat hinteni. – Most világosan látok – egy holtütem élesztésén munkálkodtam.

– Nem bírom elviselni – hogy az oszló testnek része legyek. – Meg akarok ezért halni. –

Werther – magyarul – oly nemes, mint Manfred, Faust? – Regényszerű elbeszélés:

Z(ichy)K(ároly)
C(rescence)
Én
Wess(elényi)
E(sterházy)M(iska)

Vagy mint tragédia.”

Meg akar halni? Vagy szerepét próbálgatja a tükör előtt? A tragikus nagyság titka: a fölvetett szerepet halálig végigélni.

2. Faust és Margaréta

Azt a tudást, mellyel a holtból élőt lehet csinálni, nem ingyen adják. A halállal csak adok-kapok alapon lehet szerződni. Széchenyi géniusza életének „történelem előtti”

szakaszában a Műhöz kellő formátumú fausti végzettudat kifejlesztésén munkálkodik. Ifjúkorában „bűnös” viszonyt sző sógornőjével, majd véget vet botrányos szerelmüknek. Carolyne néhány év múlva meghal. Haláláért Széchenyi magát vádolja, az élt érzett lelkifurdalás mindinkább elhatalmasodik rajta: a tragédiában a sorsát irányító végzetes erők működését véli felfedezni. Tíz nappal azután, hogy Carolyne Mead halálhíreről értesül, Pilisen jár, ahol így elmélkedik az ott birtokos hírhedt Beleznay család sorsáról: „... ez a család azok közé tartozik, melyekben egy magasabb erő befolyása, azé, mely az embereket irányítja, láthatóvá válik: az elkerülhetetlen Végzet – az apa sorsa és bűnei több nemzedéken át kihatnak a gyermekekre, úgy szólván mindegyiket egyszóval bélyeggel jegyzi meg, míg végül győz a bűn pusztító hatalma, és az egész nemzetség kihal – vagy a családban egy szent születik, aki százféle áldozat és nélkülözés árán magamagát, a család többi tagjával egyetemben, a tirannusi végzettől elszakítja, és azután minden nyűgtől szabadon és oly könnyűszertel imárá, mint más halandók: a jóknak és igazaknak útján halad.

Különösek némely ilyen családban született embereknek egyéni küzdelmei valamely kényszer ellen, mely őket egész életükben üldözi, attól nem menekülhetnek, s végül is meghatározza minden tetteiket, bármennyire is kapálódznak ellene, és melyet valami ellenállhatatlan erő látszik működtetni, úgyannyira, hogy a legmegbocsáthatóbb csínyükből is a legborzasztóbb gyásznak, a legirtóztatóbb csapásnak kell következnie. – Ahogyan némely ember fölött egy áldó génusz látszik öröködni, mely a legrosszabb indítékokból a legfénylőbb sikert szüli – úgy élnek bizonyos emberek szívében, mondhatni velejében a pusztulás génuszai, és minden a szerencsétlenségbe, a pusztulásba rohan.”

A szűzsé tehát már készen áll 1820-ban, és epikai tárgyra vár. Középpontjába a végzetes kiválasztottság motívuma kerül, és a hős vívódása: vajon a pusztulás génusza van vele, és minden küzdelme reménytelen? Vagy ő volna a megjelölt áldozathozó és megszabadító?

Kiválasztottságának stilizált bizonyossága – Carolyne. Ha Margaréta feláldoztatott, úgy Faust a szerződést megkötötte, s a démoni erők, melyek előbb-utóbb okvetlenül el fogják pusztítani, egyelőre a szolgálatára állnak. Magára vette a bűnt – megváltója lehet nemzetségének. De örökké kínozni fogja a kétség: hátha elpusztítója?

A NAPLO-ból. „1842. október 3-án. Pusztaság és sötét. Igen, magasabb ellenséges hatalmak karmai közt vagyok. Megvilágosodik előttem... hitem szerint lelkem a zálog. – Mit tegyek? Ébernek és józannak lenni. Bármilyen is, én hitvány féreg el tudom-e hártani? Sok rosszat tettem, sok szerencsétlenséget okoztam? Am gonoszságból tettem-e? Miért vagyok oly gyöngye, oly álmodozó, oly magamat nem ismerő? »Arimannak fűtőanyagra van szüksége... Isten nem akar neki embert adni. Márpedig Ariman az embereket kedveli leginkább, mert kiváló gőzt fejlesztenek... etc. etc. Amit mi itt örök kárhóznak nevezünk, lehet, hogy annak éppen csak ilyen prózai, mechanikus oka van.«”

Az alkímisták naiv realizmusa ez, akik földöntúli hatalmak természetéről szóló titkosírásként olvassák a természeti és mechanikai folyamatokat. És nem ilyenek-e a Széchenyi politikai és nemzetgazdaságtani fejtegetéseinek középpontjában álló vegytani, gőzgépi és erőművi szimbólumok? Amit leír, az unio mystica: miként kell pontos rend szerint úgy elegyíteni alkotmányos, nemzetiségi és gazdasági elementumokat, hogy abból élő nemzet szülessen. Ám e Műveletek csupán fantasztikus illusztrációk a lélek síkján zajló küzdelemhez. A Széchenyin és Széchenyi által beteljesedő személyes végzet emeli föl vagy sújtja le nemzetét. Magyarország rejtett értelmű kép: gróf Széchenyi István sorsának szimbóluma. Mikor majd költött fátyamához választott népe, a magyar

újáteremtésében föltalálja a sokáig keresett méltó cselekményt, maradéktalanul végbermegy az azonosulás személy és tárgy, egyéni sors és nemzetsors között.

Ha e másik, démoni síkon zajló küzdelemlről megfeledkezünk, magatartása nem érthető teljesen. Minden logikus program, ésokokra hivatkozó érvelés, az egész gyakorlatias életpálya mögött a csábító és fenyegető látomás áll. Ő nem a diétai pártokkal kalkulál, hanem a végzet erőivel.

Ha nem az öngyilkosság kísértése járna a sarkában örökké, ha nem a sírból jövő fuvallatot érezné mindenütt, ha nem a megsemmisülés iszonyatával kellene naponta szembenéznie, mi hajszolná a végkimerülésig lázas munkáiban? Miért kötözte volna sorsát a nemzet hajójának árbocháoz, ha nem azért, nehogy követnie kelljen a szirének hívását? Az evezősök – fülük betömvve – nem hallhatták a csábító éneket; úgy vélték, őrzöng a Leleményes, vagy cselből színleli az őrülést. Az Odüsszeuszok minden ravaszkodása ebből fakad: megpróbálják kijátszani a halált. Kiismerni titkát, és legyözni a legyözhetlent.

A magyar mitológiában előbb van a Hazatalálás odüsszeiája, csak azután következik a „trójai háború”.

3. A feladat

*„A kö durva és formátlan elölted.
Furagj szobrot belőle! De ha a kö
nem puha és nem tetszik?!”
(NAPIÓ, 1827. augusztus 29.)*

Széchenyi NAPIÓ-ját egész életében németül vezeti. Ifjúkorában anyanyelvét alig használja, és az alig is volna számára használható. Magyar nyelven nem lehetett Széchenyivé lenni! Legszemélyesebb tapasztalataként élte meg – mint mindent, ami e drámában szerepet kap –, hogy képtelenség egyszerre magyarnak lenni és nemesedni. Márpedig arra a medálra e kettő együtt volt felvésve: nemesedés és Magyarország-nak üdve...

„Latinul írok, nem hiszem, hogy az egész Magyarország területén más nyilvános, alkotmányos és bizonyos értelemben nemesi nyelv legyen...” Berzeviczy Gergely jeleni ezt ki a PARASZTOK ÁLLAPOTÁRÓI. írott nagy műve elején, 1804-ben. Ne tévesszen meg senkit az irodalomtörténet: arról az elszánt kis csapatról, mely a század kezdete óta magyarul levelez, publikál és maradodik azzal a feltett szándékkal, hogy a kor követelményeinek megfelelő magyar nyelvet csináljon, egyelőre nemigen tud a nemzet. Miféle nemzet? *„Ne csaljuk magunkat, Hazafiak, létiünk inkább csak papírra van írva latin nyelven, mintsem hogy valódi életet élünk az élő nemzetek sorában.”* (HUNNIA, 1835.) *„Elvégre Magyarországon minden inkább van, mint magyar, s az, ki van, nem tudja az ember, magyar-e, latin-e?”* (GARAT, 1842.)

Igaz van Németh Lászlónak: *„A nagy irodalmak... lettek, mint az őserdő, anélkül hogy abba az akaratnak különösebb bejátszása lett volna... a miénket csinálták, hogy legyen s az idegent felváltsa... Az a furcsa nyelv, amelyben Széchenyi mint kényszerzubbonyban forgott, s Kossuth mint talárban szavalt, halféle más nyelv elnyomásával Kazinczy készítménye.”* (KISFEBESÉGBEN.) Csakhogy nem egyedül a nyelvet csinálták, „hogy legyen”, hanem magát a nemzetet is, hogy legyen, aki beszél. A nemzet meg Széchenyi készítménye.

A nemzetté válás legfőbb akadálya a nemzet volt – a nemesi nemzet. S a polgárság a magyar nyelvű polgárosodásé – minthogy nem volt magyar. A nemes halálos fenye-

getést látott minden változásban, ha az csak messziről is az ő kiváltságait érintette. A polgárnak pedig nem volt rá semmi oka, hogy magyarosodni akarjon. Ügyei és tényleges érdekei a birodalomhoz fűtéek, és annak igazgatásához, mely tisztá német volt. A magyar poliükába, ami, úgy-ahogy, a vármegyékben folyt, és az ország gyűlésein, nem volt semmi beleszólása.

Széchenyi a HITEI., a VII.ÁG. és a STÁDIUM lapjain megmutatja a „nemzeti csinosodás” útját, világos programot kínál. Ami a programkészítést illeti, abban egyenesen iskolát teremt a STÁDIUM tizenkét pontjával – onnan vesznek mintát valamennyi ezután készülő szatmári, márciusi, októberi és egyéb tizenkét ponthoz. De amit ezekben Széchenyi kimond, azt mondhatta volna éppen más is. Olyan tennivalókat sürget, melyeket bármely, a világban járatos elme javasolhatna Magyarországnak reformálóinak. Nem véletlen e művek sikere: eszméik „a levegőben lógtak”, és igazságukat bárki könnyen beláthatta, aki hajlandó volt végiggondolni, miért nem képes Okatootáia végre elindulni az anyagi és szellemi gyarapodás útján, messze lemaradva Ausztr-ália és még messzebb Európa mögött. Bárki, mondom, és egy-kétezer emberre gondolok, aki megértette fejtegetéseit, törődött effélékkel, és egyáltalán – olvasott magyarul. Vajon köztük sorolta-e Széchenyi azt az olvasóját, akiről egy évvel a HITEI. megjelenése után, a felvidéki kolerázadás idején Károlyi György számol be neki? *„Midőn Klobuciszki házái feldúlták – egy zugügyvéd a HITEI.-t találta az asztalon – felütötte benne, ami a parasztohért emel szót – lefordította szlovákra –, és elszónokolta a népnek –; bizonyára a legszabadabb fordítás volt ez, ő pedig már lóg.”*

Vasvillára hányt nemes, bitón függő pór, kcttcjük meggyalázott teteme körül egy (megkésett? korát megelőző?) könyv vérrel befecskendezett foszlányai – íme, ilyenek lehettek Széchenyi István rémlátásai. (*„Természetes, hogy rémlátóvá kellett lennie. Természetes, hogy rémlátásai sorra beigazolódtak.”* Németh László: MAGYARSÁG ÉS EURÓPA.) És elképzelhető, miként vélekedtek osztályos társai, hallván: „der Széchenyi” abban látja legfőbb javukat, ha ősi birtokukat szabad adásvétel tárgyává teszik, ha a föld ura ezennél nem ítélhet saját kedve és belátása szerint jobbágyai fölött, ha a végzett munkáért a parasztnak fizetni kell, ellenben az adót a nemesen is ugyanúgy behajlják, mint a nemteleneken. Valószínűleg ugyanolyan veszedelmes bolondnak tartották, mint manapság azt, aki mondjuk a szintetikus mosószerek „eltörlését” ajánlaná, vagy megfosztaná a saját gépkocsi kiváltságától az önszennyükbe fült „dúslakodókat”. A többség így gondolkozott: „Minden jó volna Magyarországon, csak Széchenyi István pestise ne terjedne.” Ezzel együtt, a harmincas évek elején Széchenyi legalább abban megnyugodhatott, hogy programjának elemei egymással és a kor követelményeivel összhangban állnak. Hogy ez nem feltétlenül van így, azt hamarosan maga a szerző veszi észre. És ez lesz az, amihez már valamivel több kell, mint logika.

A dilemma, mely a reformátorból Karamazovot csinál – Németh László szerint Széchenyi „egy Karamazov a fogalmak világában” – első al-dunai utazása idején vezetett feljegyzéseiben merül fel először. *„Új-Fuakra mentünk. Bizonyos Heinrich Schmied nevű paraszt mellett ültem, aki robotosként fuvarozott az uradalomban. Sokat beszéltem vele az uradalomról, megjéről etc. Tiszta, egészséges természet. Jólesett egy egyenes, romlatlan, félre nem nevelt emberrel beszélhetnem... A fuaki uradalom mintegy 800 teleknyire tehető. Németek, magyarok, rácok. Nem nagyon keverednek... és amilyennek Schmiedet találtam – őszintén és nem magyarként szólva [az ő kiemelése] nem lehetséges, ha csak azt nem akarjuk, hogy sötét legyen, hogy egy kultúrált és ésszerűen civilizált német paraszt egy vad, nyers, tudatlan, szithozódó lótolvajj utánózzon. – Hogy magyarosítani lehessen, a magyarságnak uralkodó tényezővé kell vál-*

nia. Hogy a magyar, jobban mondván a magyarság elérheti-e a németséget, és el is hagyja-e, az kétséges; minthogy aminő mértékben gyarapodik a magyar, azonképpen, ha nem még nagyobb mértékben terebélyesedik a német intelligencia. [...] Csupán a folény talál utánzásra. Ezt-azt bizvást megtanulhat egy angol a magyartól, de mindent egybevéve a magyarnak kellek az angol iskolájába járnia – és ez nem izlés dolga, hanem axiómákon alapul.

A kormány etc. – nem, nem – a tudallanságunk az, a műveletlenség...

...Sajátságos, hogy Magyarország csaknem a legkevésbé tetszik nekem mindazon országok közül, miket ismerek. Ha Sopronból Bécsbe utazom, az ausztriai rész jobban tetszik, ugyanígy, ha Pestről megyek Bécsbe – és csinosabb is sokkal. Midőn Sárospatakon át Lengyelországba mentem... kiváltképp feltűnt nekem Lengyelország kultúrája, összevetvén a mi barbárságunkkal... Két évvel ezelőtt Horvátországban kivált a Sziszehtől Zágráb felé vivő út bővült el, – és ugyancsak megjedtem a poros, hamuszurke, rendezetlen öreg pátria láttán, midőn Zákányndól, tulajdon birtokaimon, ismét földjére léptem.” (1830. június 28.)

Számos közismert hely a későbbi művekben ezeken a sorokon alapul – mondhatni, minden e körül fordul meg. Ha a magyar nem lép arra az útra, melyen más nemzetek kivívták maguknak a szabad polgári lét áldásait, úgy menthetetlenül eltűnik, beleolvad a közbirodalomba, annak törekvése amúgy is éppen ez. Ám ha megindul, akkor a jogegyenlőség alapján keletkező új társadalom szabad lesz ugyan, de többé nem lesz magyar, mert a magyarnak szükségképpen fel kell olvadnia az erősebb, műveltebb, mozgékonyabb és összességében nála számosabb idegen elembe. Ahogy a dolgok az 1830-as években állnak, mindaz, ami a haladást és gyarapodást leginkább szolgálná, egyszermind gyengíti a magyarság pozícióit a két hazában. Ezek, tetszik, nem tetszik, a Széchenyi által megvetett, „émelyítő” rendi előjogokhoz vannak hozzákötve.

A nemességet tehát, állítja Széchenyi, nem büntetni kell „gyalázatosságaiért”, és nem fenyegetni a változásokkal, hanem felkészíteni a szerepre, amit egyedül ő tölthet be, és amire a legkevésbé sem alkalmas.

1844. október 3-án a főrendi tábla a városok ügyének rendezését tárgyalja. Széchenyi az alsóházi felirat vitáján az általa is melegen támogatott javaslat mellett szóló ifjabb mágnások túlzásait szenvedélyes beszédben utasítja vissza, mert ezek az arisztokrácia teljes eltörlését hozzák szóba. „Mi oly körülmények között vagyunk”, mondja rögtönzött felszólalásában, „miserini most a magyarság a nemességgel és a főnemességgel van összekötve, és valljuk meg, hogy itt minden demokrácia csorbát üt a nemzetiségen... Ha a nemzetiség előttünk nem fő szempont, akkor, megvallom, hogy méltóságos gróf Zay Károly úr eljárását tudom méltányolni, s azt mondom: »peregjen le az egész, mások fognak helyébe ülni«, és ismét bocsánatot kérek, lehet talán, hogy azok, kik helyünkbe ülni fognak, becsületesebb, okosabb emberek lesznek, de hogy magyarok nem lesznek, az előttem axióma.”

4. Szerep és mű

Hogyan lehetne összeegyeztetni a demokráciához és a nemzetiséghez fűződő ellentmondásos érdekeket? Ez a dilemma politikai pályafutásának kulcsa. Feloldása majdnem lehetetlen. A változások mértékének, arányának és sorrendjének megállapításánál olyan szigorúan logikus rendet kellene betartani, ami csak elméletben lehetséges. Ez magyarázza rendkívüli ingerültségét a mondott napon. Néhány perccel beszéde után Széchenyi elájul az ülésteremben. Naplójában ezt így örökíti meg: „Elmegyek a mágnástáblára. Városok ügye. Zay »kutyabőr« etc. Pálffy Pepi »El kell törlni a fő táblát. Eltörlésére fogok agítálni etc.« – Dühbe gurulok – Hosszan és kenetteljesen beszélek, kicsit kime-

gyek... visszajövök – s összeesem, mint egy darab fa. Hogyan, miért – ez az én titkom marad. Hazavisznek. Nagy csődület. Nem látok senkit. A főherceg etc. etc. gyakorta küldel!” Másnap: „Megyek az ülésre. Ragyogó fogadtatás...”

Két mozzanat figyelemre méltó. Az eszméletvesztést, ami a NAPIÓ-ban is misztifikált körülmények mellett mindenestre a haragos felindulásnak tudható be, igyekeznek úgy feltüntetni, mint egy zseniális színész ügyes fogását. A másik: „nagy csődület. Nem látok senkit”. Tudniillik, senkit az ő közönségéből, akiknek játszik, akikre minden gesztusával hatni akar. Bosszankodik, hogy elszalasztják a jelenetet, kárba vész az alakítás – az élete.

Sokan számítónak tartják. Az is. Titkos számítás vezérli, azért nemigen engedhet szabad folyást az érzelmeinek. Ha megteszi, önmaga előtt mentegetőzik. Szenvédélyes és szertelen politikai vitairataiban a hüvös ész és józan számítás mellett agitál – dühödten. Legkülönösebb ötleteinek, szokásainak is praktikus indítékát bizonygatja. Csak részben van igazsága azoknak, akik ebben önmegtagadást látnak. Inkább a megszállottak körütekintő, agyafűrt módszeressége ez. Neki szisztémája van, mint Dosztojevszkij Kamaszának, és mindent a szisztéma szempontjából kell mérlegelnie. A játék szabályait csak ő ismeri. A veszélyt, ami a nemzetre leselkedik, ha eltér az ő rendszerétől. A veszélyt, ami őt bensejében fenyegeti.

Pózol? Alakoskodik?

„Ne tépd le szívemről a lárvát,
alatta látomg a pokol.”

(Byron: CHILDE HAROLD

ZARÁNDOKÚTJA)

A szív küzdelmeinek egyetlen tanúja és közönsége a NAPIÓ, amit a leglázásabb tevékenység napjaiban is rendületlenül vezet. Mert ha az élet a Mű, nincs hozzá publikum, aki az egészet kívülről áttekintené: mindenki szereplő. A darab értelmét csak a szerző-főhős látja át egészen. Szándékaiba nem avathat be másokat. Ezért nélkülözhetetlen a NAPIÓ. Csak azt ne higgyük, hogy amit ott találunk, az Széchenyi „igazi arca”. A NAPIÓ prózája zaklatott és néha rejtélyes színpadi „félre”. Csak a szomorújáték hőséneke sodró erejű deklamálásával együtt érvényes; együtt a közéleti szereppel és magával a Művel. Ereje végső megfeszítésével hozza létre az új Magyarország létalpját képező intézmények rendszerét, melynek elemei fogaskerekeként hivatottak egymást mozgásba hozni és a Nemzeti Erőmű gépezetét működésben tartani.

NAPIÓ-jával szemközt rendszerint üresnek, gyengének, kétségbeesettnek találja magát. Szeretettét, energiáit, hitét vállalkozásaiba fektette: benseje „kihalt”. „Magán kívül” él, csak akkor van „magánál”, ha munkálkodik.

A NAPIÓ témáit fejtegeti tovább könyveiben, politikai vitairataiban. Ezek sem szabályos értekezések. Nehezen igazodik ki rajtuk, aki a vitatott ügyről kíván tájékozódni. Egy idő után elkedvetlenedik és türelmét veszti a szüntelen kitérők, közbevetések, anekdoták és hasonlatok útvesztőjében. Végre ráeszmél, hogy amit a kezében tart, nem politikai értekezés, hanem részlet egy életfogytiglan tartó dráma hőséneke véget nem érő monológjából – vagy pedig szerepelemzés. Széchenyi azért tér el minduntalan a tárgytól írásaiban, hogy a személyt mutassa be: az eszme születését és szenvedésteli élettörténetét, mint a hős sorsát. Nem közli, hanem ábrázolja eszméit. Vallomást tesz, ami bármiről szóljon is, mindig a vallomástevőről szól.

A homo politicus énrégénye ez. Nem az eltűnt idő nyomába szegődik: a sodró szózuhatag a jövőnek vájna medret. Baljós előérzetektől úzve szinte vakon keresi útját s ágazik szerteszt a lehetetlenség sziklazatonyai között, minden kis repedést kipróbál, hátha átjárót talál, és ami útjába kerül, azt tájékozva sodorja magával egy darabig, majd megcsöndesülve lerakja ismét, s hordalékából épít magának újabb akadályt. Hatalmas anyagot görget: egy egész nemzet sorsát.

A cselekményt a történelemkönyvek jegyzik, a díszletek máig állnak. Pazar rendezés: egyetlen életdrámához. Tudományos Akadémia – Vaskapu – Duna-szabályozás – A Tisza-völgy rendezése – Országos centrum Pesten: Kaszinó, Lánchíd, Alagút, kikötő, csónakda, Városerdő, Szervita sétatér, Széchenyi-liget. – (És közben: „*Halotti álomban alszom. Fölkelés helyett... inkább pisztoly. Mindenüttl rothadást észlelek. Pusztaság és sötét...*”) – Gőzmalom Részvénytársaság – József Hengermalom és Vasöntöde – Hajógyár – Gőzhajózás a Dunán, a Tiszán, a Balatonon – Lóverseny. – (Közben: „*Agónia. Roppant kelletlenül élek s mégis borzadok a haláltól. Ó, ember, te nyomorult barom! – Bizottságokat alkotunk...*”) – Sopron-vasi Szederegylet – Állattenyésztő Társaság – Szépítő Bizottság – Hidegyesület – Országos Munkák Igazgatósága etc. etc. – („...*hogyan undorít minden, mi Magyarországra vonatkozik! Nem lelek senkit, kivel szimpatizálnék. Magyarországot csak a jövőben lehet talán majd szeretni. Én is csak muszájból szeretem, merthogy egyike vagyok ama szalonnafalóknak.*”) – Sopron-bécsújhelyi Vasúttársaság – Központi Vasút – Magyarország vasúthálózatának terve. – („*Tegnap Zichy Edmund – valaki! »Nahát a Széchenyi! Látták azt a térképet a pókhálóval? Közlekedési javaslat, és a közepén ő a pók, amely az ország vérért szívja.*”)

Legsértőbb mégis az elismerés: mikor azok, akik a megújulás szellemi vezéralakjait a szónokokban, Wesselényiben, Kossuthban látják, benne az anyagi érdek emberét tisztelik, kinek szüntelenül kereskedésen, közlekedésen, építkezésen jár az esze.

Agitál, szervez, kunyerál, ír, vitázik, inurikál és közlegénykedik egész életében. Az ország házáat építi, melyben a nemzetnek majd élni, a politikusoknak politizálni lehet. A politika hagyományos intézményei közt idegenként és idegenkedve mozog. Ő a „közösülés”: a polgári társadalom nélkülözhetetlen és hiányzó feltételeit teremti meg. Igazi megszállottság ehhez kell, mert az efféle működés sokkal keservesebb. Tízévi lázas ügyködés eredménye, ha itt-ott tucatnyi pipáló nemes egy Széchenyi mintájára alakított kaszinóban majd egymással eszmét cserél. De így kezdődik a nyilvánosság. Vagy hogy egy század kubikos csatornát kezdjen ásni, töltést emeljen, s egy vállalkozó meggazdagodjon rajta. De amíg az ország bejárhatatlan, a haza csak szóvirág. És hogy a magyar mágnás ezentúl itthon lóversenyezzen, futtassa saját tenyésztésű lovát, agarát. Ravasz számítás: ez az egyetlen út, melyen a föld birtokosainak érdeklődése a gazdálkodás iránt esetleg felkelhető. Nemzeti mindeneként egyszerre kínlódni száz efféle „potomsággal”, anélkül hogy abból, ami másutt üzlet, magán- és nem közügy, neki bármi előnye származna – erre aligha vállalkozik normális ember. Csak az, akinek kényszerképzete, hogy egy néppel, egy földdarabbal, mint saját teste-lelke elválaszthatatlan folytatásával egy. A magyarság az ő tulajdona: nem birtoka, de attribútuma. Ki bírta rá? Egyedül a belső kényszerűség. Csakis önmagának, démonainak és halottnak számolhat el vele.

Tragikai hős, aki sorsát teljes egészében felfogja, vállalja, és minden egyéb iránt, ami útjától eltértené, érzéketlenül – az elérékenyülés, valamint az ironia jogát a publikumnak engedve át –, a végzet sejtelmétől mintegy elvakítva, beteljesíti. Miként a görög tragédia hőse a nemzetségre szabott végzet hordozója, és nincs attól külön, tisztán egyéni sorsa, ahogy Izrael szólt s szólított meg prófétáiban, ahogy Shakespeare hő-

sei királyok – mi más lehetne a hős, mint uralkodó, sorsának fejedelme? – akiknek igazi neve a tartomány neve, küzdelmes osztályrészüké; s ahogy a *cselekvés* példázatos, nagy színpadi hőse nevezi meg magát: „Hamlet vagyok, a dán” – úgy mondhatta magáról ő is: *a magyar vagyok*. Kisebbítette, aki a *legnagyobb* magyarnak állította, mert az egymással vetélkedő részek között jelölte ki helyét, mintha már volna Széchenytől függetlenül is érvényes mértéke a magyarnak, aki *lesz*.

...48 nyarán, mikor az a bizonyos hídlánc elszakad, Széchenyiben szakad meg valami. Mikor az ország négy sarkán felgyújtva ég, Széchenyi „Égek! égek!” kiáltással veti magát a Dunába.

„1848. június 26-án. Mégis dolgoznak a hídon! De nem fog elkészülni! Soha nem fogok átmenni rajta!... Holnap állítólag helyére kerül a lánc. Összekapcsolva? Nem, arra nem kerül sor soha! Ez az én hőmérőm. Ez a szép híd, a világ csodája... magyar földön nem teremhet meg.” Nem ment rajta át soha. Haynau katonái mentek rajta át először, Világos, Arad felé.

Furcsa a Lánchídon járni, olyan érzés, mintha kőből és vasból volna, miközben tudjuk, hogy metafora. Vajon nem azért tart meg bennünket mégis, és azért nem zuhanunk a mélységbe ott, ahol a két város közé egy alanyi költemény zárósora van kifesztve, mert az egész országot ugyanaz a rögeszme, a Széchenyi Istváné tartotta meg magyarnak?

5. Bölcsesség és idő vegytana

A Széchenyi nyomában támadó reformmozgalom kezdettől rá hivatkozik, olykor ünnepli, de irányát nem követi, szándékait nem érti vagy nem méltányolja. Széchenyi nem áztatja magát, tudja, hogy a nemességnek a megújulás érdekében valódi salto mortalét kellene megkockáztatnia, és ebbe csak a legnagyobb tapintattal vihető bele. Eleve tart azoktól, akik a nyilvános politika eszközeivel remélnék célt érni, mert úgy véli, kudarcuk kompromittálni fogja szándékait, sikerük pedig még inkább elriasztja a többséget a reformtól, vagy kényszerpályára tereli az egész átalakulási folyamatot. Késleltetni szeretné a tulajdonképpeni politikai kibontakozást, mert az elkerülhetetlen konfrontációval jár.

Az ellenzék vezeterei, épp ellenkezőleg, arra számítanak, hogy legkönnyebben éppen a reform szoros értelemben vett politikai feltételei teremthetők meg. Úgy gondolják, hogy a rendi ellenállás hagyományos vonala a jogkiterjesztés irányába hajlítható, mivel az „elveszett alkotmányért” folyó küzdelemben a rendeknek támaszkodniuk kell a tömeges erőre, vagy sodortatni fognak attól a helyes irányba. Kénytelenek lesznek beengedni az alkotmány sáncai közé nem nemes honfitársaikat is, ha másért nem, hogy biztosítsák magukat a háttámadás ellen, melynek lehetőségére a koleralázadás kellőképpen felhívta a figyelmet. Ezért stratégiájuk középpontjába a politikai nemzet, azaz a magyar nemesség szuverenitásának helyreállításával összekapcsolható témákat helyezik: az Ausztriához fűződő viszonyt, az udvar részéről elszenvedett jogsérelmeket és a magyar fennhatóság érvényesítését az országhatárokon belül. Számításuk nem válik be. A szavazó nemesség túlnyomó többségét semmiféle agitáció nem képes megnyerni az emancipációs program támogatásának. Így politikájuk akaratlanul is visszacsúszik a rendi ellenállás régi kerékvágásába: meddő „ujjhúzás” az udvarral, elszigetelődés az alkotmányos küzdelmekben nem érdekelt társadalmi rétegektől.

Ebből a körből a radikális szárny, élén Kossuthal, már csak úgy tud kitörni a negyvenes években, hogy nyíltan szembefordul a nemesi többséggel. Ez viszont a magyar politika legális intézményeinek feladásával egyértelmű. Nem is hoz kézzelfogható

eredményt az ellenzék taktikája, és radikalizmusuk önkéntelenül tolódik olykor arra a térre, ahol látszólag a legkisebb ellenállásba ütközik, sőt harsány visszhangra lel a magyarság körében. Ez pedig a nemzeti öntudat fölkeltése, melytől a magyar elem fensőségének kivívását remélték. És minél nagyobb lemaradást tapasztaltak, annál vehemensebb nekigyürközéssel láttak a dologhoz. Széchenyi ebben a tévútra sodródott reformpolitikája végső ellehetetlenülését látta. Már az Ausztriához fűződő viszony fessegetését is szerencsétlennek tartotta, mert az udvart minden magyarországi változás esküdt ellenségévé teszi. Bécs jóindulatát pedig semmiképpen sem nélkülözhetük, mert nagyobb önállóság kivívását egyelőre sem a belső, sem a külső erőviszonyok nem teszik lehetővé. Tudja, hogy a nemzetközi diplomácia uralkodó doktrínája, az európai egyensúly elve megkívánja az egységes és erős Ausztria fenntartását a kiszámíthatatlan keleti birodalmak, azaz ekkor már egyértelműen Oroszország ellenében. Aki Ausztria gyöngítésére, a birodalom megbontására tesz kísérletet, semmiféle külső rokonszenvre nem számíthat. Felfogásának megalapozottsága 48-ban keservesen beigazolódik.

Az összeütközés Széchenyi és a politikai ellenzék között *nem* mérséklet és türelmetlenség konfliktusa. Ő gyökeresen más eljárást ajánlott a kitűzött célok elérésére. A vita a követendő módszer sarkalatos kérdései körül forog: a kor nyelvén a „modor” körül, ami nem illemt és más efféle szubilitásokat jelent. Széchenyi úgy véli, előbb a modern nemzetgazdaság alapvető intézményeinek létrehozásával, a magyar nyelvű művelődés előmozdításával, tehát *tisztán társadalmi téren* lehet és kell előállítani a feltételeket, melyek között a nemesség vállalhatja a polgári átalakulással járó megrázkódtatást anélkül, hogy elemi érdekeit kockáztatná.

Világosan állott előtte, hogy a nemesség csak akkor lesz hajlandó lemondani törvényes előjogainak agresszív védelmezéséről, ha már nem rendi kiváltságaiban látja egyedül fennmaradása és boldogulása zálogát. Márpedig semmi más nem teheti magyarrá Magyarország jogfosztott és többségében más ajkú társadalmát, mint ha a nemes magyar az ő egyedüli becses javát, szabadságát osztja meg a többiekkel. A nem magyarok és nem nemesek majd csak alkotmányos jogaik gyakorlása során, a nemzetgazdaság vérkeringésébe bekapcsolódva és mint egyenjogú tulajdonosok fognak a nemzettel egyesülni, így válhatnak magyarrá. Ellenkező esetben ez az egyesülés vagy nem következik be, vagy bekövetkezik, és a magyarnak kell felolvadnia a polgárosultabb idegen elemekben. Jogkiterjesztés nélkül pedig a magyarosító törekvések, legyenek bár a legtapintatosabbak és a legszerényebbek, mindaddig csak ellenkezést és visszatekintést szülhetnek, amíg azokat a nem adózó, robotoltató, városi követeket gyűléseire szavazati joggal nem bocsátó, kiváltságai körében elzárkózó nemesi rend képviseli.

„... Azt hisszük; nemzetiséget csak úgy rákenhetni bárkire is, ki épp kezeink közé jut, mint például meszet falra vagy mázat fazékra?” – kérdi Széchenyi 1842-es akadémiai beszédében. „... Olvasztói fensőbbsséggel kell bírni. Igen. Amde bír-e ilyessel az, ki szeretetreméltóság és rokonszenygerjesztés helyett kuruzslóként csak külsőleg hat, s mert grammatikát tanít, mindennüvé zsinórt varr, s mindent veres, zöld és fejjérel ellarkú, már azt hiszi, szíveket nyert és velőket hódított? Vagy bír-e az olvasztói fensőbbsséggel, ki másban nem tudja becsülni, miért maga követel megbecsülést? Vagy tán az ért e mesterséghez, ki hős ellentét, mert oly lelkesedéssel vív vére mellett, mint ő a saját vééréért, pogányilag sújtja, s hír-nevét alacsony gyanúval bemocskolni nem pirul? Vagy tán az a mély felfogású olvasztómester, ki nyughallyan hevében a magyarságot mostani nyers állapotjában, mielőtt elfogadhatóvá, izletessé vált volna, mindenkiel rögtön bevéletni akarja?”

A nemzetiségek dolga körül éleződik ki a leginkább Széchenyi és Kossuth szembenállása. Ennek a kérdésnek szenteli Széchenyi vagy tíz éven át irodalmi munkásságának

legjavát (HUNNIA, A KELET NÉPE, AKADÉMIAI BESZÉD, GARAT). Újra és újra szükségesnek látja, hogy álláspontját minden oldalról körüljárja és megvilágítsa, anélkül hogy sikerülne elosztatnia a félreértéseket. A konjunkturális szempontoktól és őszinte hazafiúi lelkesedéstől egyaránt vezetett Kossuth és hívei nem veszik észre, hogy ha a jogkiterjesztés politikája a nemesség masszív ellenállásán – minden igyekezetük ellenére – egyelőre hajótörést szenvedett, ez, tetszik, nem tetszik, fokozott óvatosságot követel a nemzeti törekvések érvényesítésében. Jelszavak, melyek a gyűlésteremben esetleg többséget, az utcán fáklyászenét és a *Pesti Hírlap*nak előfizetőket szereznek, elidegeníthetők az ország nem magyar ajkú lakóit, akik számára változatlanul hiányoznak az önkéntes asszimiláció Széchenyi által unalomig ismételt indítékai.

A Széchenyi által követelt „modor” szigorú oksági láncolatot követ: a nemzet belső erőinek kifejtése – polgári jogegyenlőség – magyarosodás. Ha ettől eltérnek, állítja, akkor a három, egymásnak részben ellentmondó törekvés egymás kárára fejt ki hatását, ami a legsúlyosabb következményekkel fog járni. *„Engedd a szőlő fürtjeit szabadon és egészen kiforni, s kedvemelő aranyvedu leszen eszközlésed díja; ámde készless különemű részeket, mielőtt a bölcsesség és idő vegytana által nem rokonultak egy kissé, vagy mielőtt egy rész a második fölött bizonyos felsőbbséget magának ki nem vitt: s ugyan nem természetes-e, miképp tisztára forrt egész helyett az egymást emészto heterogén részekből valami undok zagyvalék válik, mely legott rothadásba megyen át? S im, ez Magyarország mostani állapotja...”* (GARAT, 7. o. 1842.)

Aggályoskodását legtöbb kortársa túlzónak találja, körülményes fejtegetéseire bosszankodva rálegyintenek, rémlátásait túlérzékenységgel magyarázzák, és vészharangkongatásából a féltékenységet hallják ki, amit Kossuth növekvő népszerűsége felett érez. Megdöbentő, hogy e felfogást az utókor és a történészek jelentős része is osztja, mintha nem Széchenyi balsejtelmű következtetéseit igazolná előbb a politikai küzdőtérre vitt s ott kudarcot szenvedett reformok sorsa, utóbb a márciusi forradalomra következő „fajháború” a nemzetiségek között. Aránytévesztést látnak abban, hogy egy ponton túl minden magyarosító törekvést veszedelmesnek tartott, és felhozzák, hogy a reformkorban ténylegesen alig folyt módszeres magyarosítás. Csakhogy ez épp Széchenyit igazolja: a külsőségekre irányuló „szájmagyar” hangulatkeltés megalapozatlan volt, tényleges eredménnyel nem járt, de igenis alkalmasnak bizonyult ellenséges érzelmek fölkelésére.

Mert a 48 tavaszán megszólaló nemzetiségi vezetők nem hagynak kétséget aziránt, hogy épp az utolsó évtized sérelmei mérgeztették el viszonyukat a magyarsághoz. Ezek tették őket bizalmatlanná, utóbb türelmellenné, végül az udvar politikájának kész eszközeivé.

Ergovics Uros, a magyarokkal testvériesülni kész pesti szerbek nevében ilyen értelmű szózatot intéz a nemzethez 48 tavaszán: *„Ha egy évtized előtt a szerb népnek oly ön-hittséggel neki nem esünk, ha a magyar nyelvet, a magyar nemzetiséget módjával, fokozatosan és nem kényszerrel igyekszünk vele bekapadni, az áprilisi karlovici és újvidéki események nem történendek... Hogy a szerb nép lenyomott állapotában ama boldog emlékezetű magyar alkotmány képviselői eránt, kik a nép jogait természet törvénye s igazság ellen monopolizálták, hódolást nem mutatott... az igen természetes... hogy a régi hamu alatt izzó ellenszenu a legközelebbi időben anyanyelvének s nemzetiségének üldözöbe vétele által lánggra gyúl s ennek védelmében demonstrál, hogy a köznép azon hiedelemben, miszerint a magyar nyelvnek tanodáiba bevétele, anyakönyvei magyarosítása s egyházi könyveinek a múlt országgyűlésen javasolt magyarosítása által vallása veszélyeztetik, fellobban, hogy a nép Kossuth Lajosnak az újvidékiekhez intézett eme szavain:*

»Csak kard vivihet ki külön nemzetiséget«, megretten, felzúdul s a pusztá szép szavaknak oly hirtelen hitelt nem ad, kisebb betudást érdemel ama horvátnál, ki századokon át a magyar alkotmány jótékonyágát legbövebben élvezé...”

A párhuzamosan bontakozó nemzeti törekvések összeütközése ugyan szükségszerű volt, de a negyvenes években még lett volna esély a megegyezésre. A kirobbanó politikai válság közepette a kölcsönös előítéletek feloldására már sem az idő, sem a készség nem volt elegendő. De megjegyzésre érdemes talán, hogy még 48 nyarán is Széchenyi hívja Erdélybe magyarok és románok között közvetíteni a román nemzeti mozgalom kezdetben állásánál fogva is legbefolyásosabb vezetője, Saguna görögkeleti püspök. Széchenyi pedig azt hangoztatja, hogy ha vállalkozna az útra – amit romló egészségi állapota végül nem engedett meg –, úgy csakis Saguna társaságában menne. Az események elsodorták a békéltető kísérleteket, és talán akkor is így történt volna, ha a magyar politikusok még idejében több megértést mutatnak a nemzetiségek kívánságaival szemben. Az eltelt évtizedek kellőképpen előkészítették a talajt a bécsi politika számára, melynek létérdeke volt, hogy kijátssza a nemzetiségi kártyát. 1835-ben Széchenyi figyelmeztetése még időben, alighanem az utolsó pillanatban hangzott el: „A drága idő arra volna legszentebb kötelességül fordítandó, hogy magunkat kölcsönösen megbecsülve, viszonyos érdekeinket felvilágosítva és megértve, kezet fogva s vállaltva Magyarország minden lakosának jólétét lehető legmagasabb fokra emelni iparkodjunk. Hagyjunk fel szűkkeblű vitatásainkkal valahára már, mert most van még idő szebb frigynek kötésére vagy soha többé. Elődeink a frigyel könnyen köthették volna, mi, mostaniak már csak nehezen, utódaink tán soha többé, ezt ne felejtjük.” (HUNNIA.)

Kemény Zsigmond írta róla, még életében: „Előbb nem hitték szavait, aztán elfeledték, végül bámulltak a bekövetkezett eseményeken.”

1848 szeptemberében Széchenyi idegrendszerre felmondja a szolgálatot. De talán mégis úgy kellene mondanunk: a szolgálat lehetetlenné vált. Szerepe értelmét veszítette – Széchenyi eszeveszetté lesz. Világosabb pillanataiban tébolyult vádakkal illeti önmagát, mint aki elindítója volt a végzetes kimenetelű fejleményeknek. A tünik, melyek tüokban régóta gyötrik, immár szabadon tombolnak odakinn – miért küzdene ellenük tovább önmagában? Elmeállapotának változása mintha csak tükörképe volna annak, amit maga körül lát a két hazában: önpusztítás, fél-öntudatvesztés, tetszhalál. Balsejtelmei valamivel korábban tudósítják a történelemről, mintsem azok bekövetkeznének, de az előrelátás még nem betegség, csak kínos lelki adomány. Ha Széchenyi örült, úgy eleitől fogva az: láttuk, nem tud különbséget tenni saját sorsa és a nemzetsors között. De ha tudomásul vesszük ezt az úgymond megalomániás éntévesztést, a téveszme logikáját ezen túl töretlennek találjuk. Nincs abban semmi különös, hogy amikor élete művét – az ő esetében tehát: életét – pusztulni látja, pánik vesz rajta erőt, és a széthullásra lelki leépüléssel válaszol. A maga módján összhangot tart fenn a Kint és a Bent között, ami végül is az alkalmazkodóképesség, egyfajta lelki épség jele. A többi a túlhajszolt idegek végső kifáradása.

Akik előre látták, mint ő, a szükségszerű bukást, időben félreálltak. Eötvös, ezek közül talán a legkiválóbb, rövidesen külföldön küszködik az elméleti problémával: lám, hová vezet a század uralkodó eszméiben rejlő önellentmondás. Széchenyi önmagával került feloldhatatlan ellentmondásba, rajta a dialektika nem segít. A bukás után majd mások is, akik reményeiket végérvényesen veszve látják, megháborodnak a fájdalom-

tól, köztük Vörösmarty, Szemere, Bajza. Mások, például Deák, Teleki, Arany különféle idegbetegségekben szenvednek. A legenergikusabb egyéniségek közül nem egy a tehetetlenség érzete elől az öngyilkosságba menekül, mint Nyáry, Vidacs, Teleki, Mednyánszky Cézár. A most következő emberöltő irányadó szellemei azok lesznek, akiket lelkialkatuk mintegy predesztinál az önemésztő tépelődésre: Arany, Deák, Kemény, Madách – a depressziósok, akiket nem tört össze a vég, mert igazán sosem reméltek. Csak Jókai tud hitből és szeretetből a valódinál valóságosabb múltat, jelent költeni; csak Görgei képes a teljesített kötelesség öntudatával hallgatva élni. Az opportunisták megalkusznak, a szónokok külföldön tovább szónokolnak. Teszik a dolgukat. A gyöngébb lelkek ábrándos vigaszt találnak asztaltáncoltatásban, összeesküvésben, sírva viadásban.

Az ötvenes és a hatvanas évek Magyarországon az önvizsgálat, a lassú érlelődés korszaka. Irodalma a reformkorét magasan felülmúlja. Arany balladáinak, elbeszélő költeményeinek javával ekkor készül el, Keménynél és Jókainál megszületik a magyar regény, Vörösmarty is csak most költi legszöbbs lírai verseit, Madách megírja AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁT – szellemi fénykor ez, melyet azóta egyetlen nemzedék sem múlt felül. Az írástudók, szerepkényszerektől megszabadulva, hivatásuknak élnek, számvetést készítenek, s a nemzet emlékeztete igazán most dolgozza fel, most veszi birtokába az elmúlt korszak nagy eseményeit. A polgárosodás, az ipar fejlődése is gyorsabb ütemben halad, mint korábban.

Talán a gyűlölt elnyomatás, a néma ellenállás, a közös mártíromság erősíti és formálja magyarrá épp ezekben az évtizedekben a társadalom öntudatát. Szó sincs pusztulásról. A nemzet élni akar, úgy, ahogy lehet. Sorsa korántsem tragikus, legfeljebb keserves. A tragédia csak a nemzet nagyjainak osztályrésze. Miben áll tehát az ő tragikumuk? Míg hősünk öntudata szunnyad, porhüvelyéről dr. Görgei gondoskodik, szellemalakját pedig már kikezdi, akik az örökség egy-egy darabjára igényt formálnak, elgondolkodhatunk előlött.

Ha egy vállalkozás nagyszerűsége és bukásának szükségszerűsége egy tőről fakad, tragikus helyzetről beszélünk. Ilyen tragédiába fut a kitűnőbb magyar értelmiségiek sorsa, ha nem képesek fél szemüket behunyva élni, hanem csak legjobb tudásuk szerint, és közben mégis, mindenáron, de a saját princípiumaik szerint, notóriusan élni, cselekedni akarnak. Európa peremén, a „még nem” és a „már nem” határolta dús rónaságon éppen csak ezt nem lehet. És vajon van-e az „élet” szónak más nyelveken is ilyen patetikus csengése, mintha az valami nagyon nagy teljesítmény volna, nem tudom. Ady, Széchenyi a legszembeszökőbben ilyen egyéltűek, akiknél meggyőződés, élet és mű sehogy sincsenek meg külön, nekik is volt aztán a legtöbb bajuk magyarságukkal, és miattuk, általuk vagyunk a leginkább magyarok.

Magyarországról belátni egész Európát; legalább a csúcsokat és a nagy körvonalakat. Könnyebb is a valóságos arányokat kellő távoból mérni fel, mint közelről. És ami látszik, az elérhetőnek látszik, és gondolatban el is érhető. Egy kultúra legjelentősebb és legmeglepőbb alkotásaival nemegyszer épp a széleken találkozunk, ahol az idegenel határos és attól megtermékenyül. Onnan nézve a centrum, a távolsággal egyenes arányban, különös vonzerőt gyakorol a képzeletre. Ott a szellemi hovatartozás egyáltalán nem magától értetődő, naponta választani kell, naponként bizonyításra szorul, s a megmaradás záloga lehet. A veszendőség tudata rendkívüli erőfeszítésekre ösztönöz.

A magyar szellemi klíma – a legsötétebb korszakokat kivéve – kedvez a nagy individuális teljesítményeknek. Nincs arra semmi ok, hogy csodálkozzunk létrejöttükön,

vagy ellenkezőleg, kisebbsítük jelentőségüket. Létrejöttek, és pedig nem a körülmények ellenére. A szellemi produkciót serkentő és provokáló feltételek épp a kulturális *határhelyzetből* adódnak.

Távolság, idegenség, határhelyzet, veszélytudat – a kulturális periféria rendszerint magányos csúcsteljesítményeit előidéző motívumokban közös vonás a *kontraszt* a környezettel. E vállalkozások sohasem összhangban, hanem szükségképpen ellentmondásban állnak közvetlen társadalmi előfeltételeikkel. Azt hangsúlyozzák, ami azokból *hiányzik*. Ez ad nekik drámai aktualitást, *szertől* pedig a kiválasztottság és elhivatottság felfokozott, olykor abnormis öntudatát. A magyar messiásoknak erre mindenkor nagy szükségük volt.

Mert kontrasztélmény és a befogadás *lehetetlensége* ugyanannak a dolognak a két oldala. Az alkotás szubjektív feltétele éppen az objektív feltételek hiányában adott. Tragikus nagyjaink sorsában, így a Széchenyiében is, ez a tragikus elem. Azt kellett akarnia, amit véghezvinni lehetetlen, mert annak volt a legtöbb értelme, aminek a legkevésbé volt társadalmi realitása. Csak a torzó autentikus.

A kultúra története a kivételes, megismételhetetlen egyedi teljesítményeké, a csúcsoké. A nemzet a kevesekben él.

A civilizáció története a törvényszerűen ismétlődő, tömeges teljesítményé. A nemzet mindennap él.

A magyarság veszedelmes önértékelési zavarai pedig talán akkor oldódnak majd, ha megértjük a kultúránk és civilizációnk története közti ellentmondás és kölcsönhatás természetét.

6. „Könyvet írni, aztán – puff!”

*„On-számúzott, Harold új útra kell,
remény nélkül, de már nem oly borongva;
a pusztá tudat, hogy hiába élt,
s a síron innen minden összerontva,
még a csüggedést is mosolyba vonta,
mely vad volt bár – mint tengetérszek egy
süllyedő hajón hívják ki goromba,
örült vászáttal a végezet –
derült ollott belé, mi ő nem fékezett.”*

(Byron: CHILDE HAROLD ZARÁNDOKÚTJA.
Tótfalusi István fordítása)

1857 tavaszán Ferenc József császár körutazást tesz Magyarországon. Gondosan előkészített látogatásának célja, hogy ország-világ előtt demonstrálja: a civilizátor Osztrákia jótéteményei által sokszorososan lekötelezett – Széchenyi szójátéka szerint „felkötelezett” – tartomány pacifikálása maradéktalanul végbement. Utját két irodalmi alkotás teszi emlékezetessé. Az egyik, A WALESI BÁRDOK kéziratban terjed szűk körben, a másik, Széchenyi SZATÍRÁ-ja rövidesen bűnjelként kerül a bécsi rendőrség irattárába, és csak 1922-ben jelenik meg nyomtatásban. Mikor Arany János balladáját az olvasóközönség 1863-ban végre megismerheti, már három éve halott az igazi walesi bárd, aki – no halld meg, Eduárd – megsemmisítő gúnyiratban olvassa a császári bitorló fejére annak összes bűnét. Arany A WALESI BÁRDOK után éveken át kétségbeesett hallgatásba burkolózik, melyből, szokása szerint, csak a még nagyobb kétségbeesés zökkenü ki: Széchenyi halálhíreről értesül. A nemzet gyászához neki kell majd méltó szavakat találnia.

Széchenyi műve szó szerint gyilkos szatíra: végez alkotójával, másolójával, elindítója az öngyilkossági és meghalási járványnak, ami Széchenyi halála után döblingi környezetben pusztítani fog. Megint egyszer beigazolódik élet és mű Széchenyi pályáján mindvégig elválaszthatatlan egysége: a SZATÍRA 160. oldalán név szerint megjelenik Felsenthal rendőrfőtanácsos, amint a kályha mögé bújva kihallgatja Bach és „Szekirvári gróf”, azaz Széchenyi képzeletbeli párbeszédét. S mivel Kafka, Hasek és Széchenyi olyan birodalom lakói, ahol a képzeletbeli párbeszédet is kihallgatják, mi sem természetesebb, mint hogy három évvel később tényleg Felsenthal jelenik meg Széchenyinél a végzetes házkutatási paranccsal, és ő olvassa először a gróf titkáránál lefoglalt SZATÍRÁ-t. Természetes, hiszen Széchenyi a mondott helyen őt nevezi meg Mefisztofeleszeként, s ezzel az úrral neki régóta szerződéses viszonya van. Amikor leírja nevét – szinte megidézi. Utolsó vállalkozásába kezd: „könyvet írni, aztán – puff!” – jegyzi fel magának, és még 57 nyarán, írás közben meghozatja a pisztolyt, amit majd 1860. április 8-án vesz kezébe.

A 894 kéziratlapot betöltő műnek nincs címe, nincs kezdete és nincs vége. A NAGY MAGYAR SZATÍRA címet Károlyi Árpádtól kapja, aki majd a Bécsi Állami Levéltárban félszáz év múlva felfedezi. „Egy mondat közepén kezdődik”, írja róla. Ez a mondat egyúttal végét szakasztja annak a nem különösebben figyelemreméltó nyersfogalmazványnak, melyből Széchenyi utóbb ÖNISMÉRET című életbölcseleti tanulmányát szerkeszti meg. Az ÖNISMÉRET a lassan magához térő döblingi remete öngyógyításának krónikája, tollpróba, melyet alighanem időtöltésül ír, mint lábadozó, a helyes életvitel kérdéseiről, szokása szerint elegyítve a bölcselkedést anekdotákkal, és egyelőre különösebb cél nélkül haladva arra, amerre az épp felmerülő ötletek viszik. Még mintegy véletlenül kerül el az egyéni jellem kérdéseiről a nemzeti jellegre, de arról már szinte kikerülhetetlenül Neuösterreichi belviszonyaira, ahol „minden hazugságra van alapítva”. Ezt május 4-én írja le. Aznap, amikor Ferenc József Pestre érkezik, áthalad a Lánchídon, fogadja a hódoló küldöttségeket, köztük a Tudományos Akadémiát – Széchenyi gondolatai ezen a napon nem járhatnak másutt, mint vele, s így talál vissza önmagához.

Az élet véget ért, Döblinget többé nem hagyja el, nem fogja a világ elé hurcolni Széchenyi István roncseit. De „valakinek”, aki fejébe húzta a magyar írástudó szabadságának felségjelét, a tarka papírsíkokból saját kezűleg eszkábált bolondsípkát – valakinek ezentúl „észnél kell lennie”. Mivel normális beszámítás alá nem esik, egyelőre írhat és cselekedhet saját lelkiismerete szerint, amit kevesen mondhatnak el magukról a közbirodalomban. A tébolyda épp arra való.

Le fogja leplezni a gyalázatos „mystificatio”-t: a bitorlóval nincs kibékülés, semmi sincs elfelejtve, lchetetlen, „hogya a magyar elfelejtse, miszerint hona amputirozva és hátra maradt része 5 vérző darabra van szétszakítva, az országnak legjelesb fia hol akasztófán lihegték ki lelküket, hol mint földönfutók nyomorultan vesztek el, nagy számban pedig még ma is bujdosnak koldusbottal az egész világ hátán, jó hírét 1000 évi recollectióival együtt lemocskolták, leköpték; mikor megtört a vész, de egyetlenegy magyarnak sem túrték őszinte szavát, pedig mindnyája nem volt rebellis; de ehelyett jobbadán ignorans phantast vagy theoretikus sehomonakkal olyannyira eláraszták a magyar hont, és annyira kimondhatatlan éretlenségeket halmoztak egymásra, és minden lépésükben a legalitásnak és jóakarotnak lárvája alatt olyannyira kúntintellék Machiavel kormeit, hogy a magyar nemzetnek jövője alkalmasint örökre meg van semmisítve.”

Aki ebben a szellemben ír, és művét teletűzdeli a vezető kormányférfiak, valamint az uralkodó felkent (Széchenyinél: angeschmiert) személye elleni gyilkos gúnyolódással, és amú leír, a nyilvánosságnak szánja, az tartson magánál pisztolyt, ha sorsának

ura akar maradni. S hogy művét mégis egyik napról a másikra félreteszi majd, annak oka az, hogy úgy dönt, a monstrum-szatírában összehalmozott mondanivalót más szerkezetben, egy tömörebb poliúikai röpiratban bocsátja közre. Ez lesz a B.LICK, a Bach-rendszer öndicsőítő vádiratára készített válasz, ami majd a hatóságok figyelmét a dóblingi irodalmi műhelyre irányítja.

A NAGY MAGYAR SZATÍRÁ-ban Széchenyi a képtelenség kiéli szerepjátszó hajlamát. A mű egyetlen hatalmas monológ, melyet Bach belügyminiszter intéz az uralkodóhoz. Ezt szerző és olvasó a császári fogadóteremben, „*egy kilyukasított spanyolfal mögött*” hallgatja végig. Az ál-Bach cinikus őszinteséggel tárja fel az igazinak céljait, a magyarság kipusztítását, a világközvélemény elbolondítását és saját karrierjének gátlástalan szolgálatát. Közben, oldalakon vagy egész fejezeteken át idézi másokkal folytatott beszélgetéseit, kihallgatott vagy elképzelt felségsértő nézeteket, melyeket szemforgató méltatlankodással olvas a fenséges uralkodó fejére, a szerző kaján és dühödtt hahotája mellett. Mit gondol a muszka, mit a magyar papság, mit mondhatna Cavour gróf az osztrák külügyminiszternek, hogyan diskurál titokban két magyar, mit hallott ő maga a prágai kocsmában, ahová álruhában szállt ki, megtudni, hogyan gondolkoznak róla az emberek – de ahogy se boldogul az ott szép számban üldögélő besúgók és provokátorok miatt, sőt maga is gyanúba keveredik. (Alighanem a Kehelybe küldte őt Széchenyi látnoki képzelete, ahol ő apostoli és királyi fenségének légszoros képmása egykor majd Švejk közlegény kísérőtüesen ideillő kalandjait fogja elindítani.)

Széchenyi nemegyszer maga is elveszíti a fonalat, és összetéveszti, éppen ki beszél és kit idéz. Annál könnyebben eshet ez meg vele, minthogy a leghosszadalmasabban Bach éppen „*a mérges szája által eléggé ismeretes gróf Szekirvári*” gyalázatos nézeteiről számol be az uralkodónak, s az Széchenyi saját alteregója. Szekirvári ott kísért a mások jelcneteiben is, például váratlanul beleavatkozik báró Hauer pesti főkormányzó és Bach kettősébe az osztrák beamterek zsinóros magyar ruhába bújtatásának fényes előnyeiről, és mint elszabadult szellem a spirítusza szeánszon, igen vad dolgokat mond. Az utolsó fejezetben pedig, ahol Bach egy cseh cukorgyárossal folyt vitáját reprodukálja – hogyan vezet államcsődhöz a mértéktelen adóztatás – a gyáros felidézi Széchenyi István és báró Kübeck szóváltását a negyvenes évekből, amikor is a nevezett gróf ekképpen idézte Benthamot, a híres angol közgazdát – ez az a hely, ahol a kézirat megszakad.

Néha úgy érzi az olvasó, mintha még Károlyi Árpádot, a mű közreadóját is Széchenyi találta volna ki. Lapalji jegyzeteiből kitűnik, micsoda harc dúlt Károlyiban a hú royalista és a hú filológus között. Kommentárjaiban ugyanazt teszi, amit Bach a szöveg szerint: tettetett naivitással igyekszik félremagyarázni a konzervatív Széchenyi-képbe sehogy sem illő hajmeresztő kifakadásokat Ferenc József ellen.

Az ál-Bach, persze, mindvégig dicsőíti és igazolni igyekszik a kényuralmi rendszert. Derekasán megfelel a császári fenség ellen felhozott vádakra. Épp az ő túlbuzgó és persze kicsavart fejtegetéseiből hontakozik ki a birodalom és az uralkodó rettenetesen élethű torzképe. Lojalitásával egyedül a derék Švejk versenyezhet majd, a magyar irodalomban úgyszólván rokontalan mű egyenes ági leszármazottja. „*Ferenc József apostoli császárnak főtulajdona egyeneslelkűség és lojalitás. Érti az úr? ebben láthatja, ha nem vak, minden cselekvésünk kulcsát!... ezen mottó van kipingálva és kistikkelve mindennemű lobogóinkon! Ó, mily baj, ily marhákkal, mint ezen theoretikus magyarok, kik közt sohasem élt még tudósemler Stefan Verbőczin kívül... valami okosat concipiáltatni!*” És nyomban nekilát, hogy švejkileg kimagyarázza, mennyire vértlen a jószívű fejedelem a 49-ben hozott véres ítéletben.

„Ha az auditorok tudják vagy csak legtávolabbról is sejdüik, mily nehezen esett a jó császárnak azon temérdek halálitéletet... saját kezével aláírni, mi annyira időrabló, és az időt parádéra vagy vadászatra fordíthatta volna a jó monarcha, bizonyosan egész egészen más directiót vesz a dolog, mert annyi auditor közt egynek tán csak mégis eszébe jut azt mondani, hogy Ferenc József a magyar nemzetnek átellenében vagy semmi, vagy magyar király, vagy hódító; ha semmi, akkor nincs joga Magyarországon macskál, de csak patkányt is elítéltetni; ha magyar király, akkor ítéltesse magyar törvények szerint, ha pedig hódító, akkor senkit nem idézhet felségsértés bűnébe, mert az, ki ellene kardot ránt, nem felségsértő, de hazavédelmző. Az auditorok azonban... tökéletesen meg voltak arról győződve, hogy uruknak kezére dolgoznak, ha elég dolgot adnak a hóhérnak, ki már kisdedkorában – nem a hóhér, de a császár – mint nedves és száraz dajkái és nevelői mesélik, kimondhatatlan szennvedelemmel ette a cseresznyét, de nem a »Krammel-»féléit, hanem a setétebb színűt, és pedig nem azért, mert édes, hanem mert vérszínű!”

A főminiszter fejtegetései során többször hivatkozik magára Széchenyi Istvánra, minden esetben hangsúlyozva, hogy az illető már nem él. „...egy bizonyos, már most elhunyt szerencsétlen gróf...” „...és mi különösen a magyar Akadémiát illeti, szerencsére meghalt annak egyik első fundátora...” „Ha gróf Széchenyi István élne, akkor róla is azt mondanánk, hogy ő is oly hasznavehellen számár, mint a többi, de miután nem kis hasznunkra megholt, most szívesen megengedjük, das er der erste und gescheideste Ungar war...” A szatúra a szerzőjére leselkedő halhatatlanságot sem kíméli. Bach taktikusnak találná, hogy ha a magyarok majd emléket akarnak állítani a grófnak, ahhoz Ferenc József is járuljon hozzá némi adománnyal, mondván, hogy a halottak többé úgysem árthatnak. Maga is felajánl a célra némi értéktelen államkötvényeket.

Különösen jellemző részlet az, melyben Bach oldalakon át arról elmélkedik, miként lehetne a császárnak elbolondítani és a magyar ügytől eltántorítani Széchenyi Béla grófot – a szerző fiát. Látni való, hogy a gyűlölt főminiszter hangján a különös atya intelmeket intéz a politikai szatúra mellékalakjaként felléptetett fiához – végrendelkezik. Bach persze épp állhatatossága miatt kárhóztatja Béla grófot – hiszen itt minden fordítva értendő –, és azt a magyar ifjúság leendő vezéréként állítja be, olyannak, amilyennek Széchenyi mindig is látni szeretete volna. De arról is értesülve van, hogy az ifjú Széchenyi könnyen megfogható a hiúságánál, valamint hogy túlságosan hódol sportszennvedélyének stb. Legokosabb lesz tehát, ha az uralkodó vadászatra hívja és úgy hálózta be. Még az Akadémia felszámolásához is meg lehetne nyerni őt, ha vadászat közben Ferenc József rábeszélne, hogy a beléféktetett pénzéből inkább valami hasznosabb vállalkozást támogasson, aminek több értelme van, mondjuk építtessen fedett uszodát... A félrecsúszott álarc mögöl gúnyjal és aggódva viczorog utódjára a féltő, a féltékeny atya – Bélát mindenáron rá kell kényszeríteni, hogy méltó örököse legyen; miközben sejti, hogy nem lehet azzá. A lángész és a rögeszme nem örökölhető nyavalyák. Úgy látszik, a SZATÍRÁ-nak ebből a részletéből születnek nemsokára Széchenyi INTELMEI BÉLA FIÁHOZ.

Osztrákiáról csak tudatregényt lehet igazán írni, mert Osztrákia leginkább az alattvalói tudatalattira épül, abban van jelen, és ott tesz szert legalapvetőbb vonásaira. Minden gondolat akaratlanul is a rendszer körül forog, mely nem egyéb, mint a gondolatok ellenőrzött körforgalma, tehát minden gondolatnak vissza kell jutni a rendszer középpontjába, az uralkodóhoz. Ezt tükrözi a SZATÍRÁ alapszerkezete, mely egyetlen kihallgatott kihallgatás, ahol az alattvalók kihallgatott gondolatait közvetíti a miniszter, akit egy kihallgatott alattvaló képzelete vetít elénk. A fölállított rendszer szimmetrikus, Bach napokkal előre tudja, milyen kérelemmel érkezik az audienciára a kérelmező

Apponyi gróf, de a szerző is belelát Bach gondolataiba. Nem titok, hogy nincs titok: elnyomó és elnyomott szüntelenül egymás gondolatait gondolják. A cenzúra az irodalom legméltóbb tárgya. Följelentő és följelentett egymásért vannak.

Lenni annyi, mint följelentve lenni.

A felségsértést is csak az hitelesíti, ha titkosrendőri jelentésben szerepel – ezért nem első személyben közli Széchenyi gondolatait, hanem a fő-fő följelentővel, Bach Sándorral nevezetű apostoli fejedelmét mindenki által megvetett, vérrel saturált dögnek, császári komédiásnak. Így nyer az ősz bárd leírása a néma tartományról a közvetítés révén, mintegy iktatószámot – epikai hitelt. „...a császárt igazi symphatiával sehol sem fogadták, de azért kurjongattak a láttára, mert ezen komédia pénzfenyegetéssel és botbunkósan meg volt parancsolva, és nem azért állottak itt-ott nyájas képpel, mosolygó arccal és kis ajándékokkal elibe, mintha szeretnék – hanem mert oly ostobák voltak remélni, hogy ez tán megolvasztandja jeges szívét; – ...és az egész artefact kormányi rendszernek nincs más alapja, mint meg nem szűnő komédia, mystificatio és terrorizmus... Osztrákia már most úgy mint Britannia egészen szigetellé vált, csakhogy Albion a tengereknek diaphan tiszta habjaiból magasodik fel mint az emberi szabadságnak gyönyörű asyuma, midőn Osztrákia antipathiától körülmosva, tökéletesen elszigetelve minden szövetséges nélkül mint szétszakított, kidörzsölhetetlen vérfoltokkal elundokított és taknyos gyermekhez sem illő piszkosságok által egészen elpiszkolt sár-solitaire tündöklék Európa közepén, hol hypocrisia és hazugság üté fel nyomorult lakhelyét.”

Ferenc József itt-ott megrója Bachot efféle merész kijelentéseiért: „Így még velem senki nem mert szólni, mint Ön, miniszter úr, de miután tisztán látom, én ki igen tisztán látok, hogy szándéka tiszta és kész, könnyen felharagudó természetem dacára, még a hálbálókési szándéknak is kiüenni magát, csak hogy nekem szolgáljon, annyi magafeláldozásért Önnek nemcsak megbocsátok, de Önt valóban legjobb barátomnak tartom, és erősebben tisztetem, mint saját papámat!

Ó, édes Feri Jóskám, mily kimondhatatlan kējérzet árasztja el egész lételem! Én jól tudom, hogy Felségeddel senki nem szól még így! De vajon miért nem szólott senki is így? Ezt Felségednek tiszténi megmagyarázom! ...mert Felséges Uram... csak azokra figyel és hallgat, és csak azokat szereti, mennyire ti. szeretni képes, kik gusztyusa szerint szólnak, és fűtlye szerint táncolnak, nagyon félttem... hogy felséges császárom, ha egyszer tükről állítok elibe, melyben tökéletesen megismerheti magát, engemet haragjában tán magától rúgni vagy szokása szerint mint kinyalt cütromot a gánéra hajítani méltóztatnék” stb. – így beszélteti a tébolydai krónikás Neuösterreich Übüfenségét és első pünánc-miniszterét 1857-ben. A SZATÍRA „komédiás” szerkezete humorának legfőbb forrása, ez ad alkalmat az átlátszó inkognitókban maskarázó szerzőnek, hogy felváltva szólaltassa meg a hóhér heherészését és az áldozat akasztófahumorát. Dühödten bohóckodik, végre szabad folyást engedhet gunyoros természetének. Tudja, hogy a gúny gyilkos fegyver, ölni akar vele. A švejki álnokoskodás ezt alig leplezi. A kicirkalmazott torzpotákon kedvét töltő minapi ápolit, tegnapelőtti császári és királyi kamarás sírással együtt felcsukló röhögésében rettenetes kétségbeesés bujkál: „lássuk, uramisten, mire megyünk ketten”. (Van mégis egy rokona a magyar irodalomban: A NAGYIDAI CIGÁNYOK az.) Se nyerni-, se veszítenivalója nincs többé, ami gátolná: szabad utat engedhet indulatainak. Közéleti szerep, kiszámított politikai célok kilenc év távolából köszönnek vissza. Ezúttal igazán csak az önkifejezés kényszere vezet. Önkéntes börtönében fura rigolyák imamalmát pergetű állhatatosan, játssza a bolondot, de csak fölszéllel az, s most épp délről fű... Magántébolya menedékéből illúziók nélkül szemléli a közbolondságokat. „Bajom nem az, mintha épen nem vagy csak homályosan látnék” – írja az ÖNISMERET kéziratában –, „hanem kimondhatatlan nyomorúságom onnan ered, hogy minden báj, minden varázslás szétfoszlott előttem, minden kecsgetű kilátások meg-

szüntek, és én minden leplek nélkül vagyok kénytelen a zord jelennek legelrejtettebb redőit is egész undokságukban szemlélni.”

Az önkontroll hiánya ugyanakkor kuszává és alig emészthető olvasmánnyá teszi a SZATÍRÁ-t. Nincs következetesen végigvitt kompozíció, a terjedelem már-már elviselhetetlen, a mű tele van – olykor szó szerinti – önismétlésekkel. Ugyanazt a kedvenc témáját háromszor-négyszer is felveti, gondolatai kiszámíthatatlan irányba kalandoznak, s ő engedi magát elragadtatni a szavaktól, véletlen felmerülő ötletektől. A SZATÍRÁ egyben naplója is, az életszükségletté vált mindennapi magakiírás szokásának felelevenítése. Mindennap ír hozzá, és mint egy naplóban, feljegyzi a dátumot is. Ami épp aznap foglalkoztatja, beleépül. Váratlanul kikerekedő hosszadalmas fejtegetések indítékát valószínűleg alkalmi benyomásokban, aznapi újságcikkekben kell keresnünk. Újraolvasni, megszerkeszteni nem volt már ideje. Könnyen lehet, hogy a nemsokára ismét „ép” történelmi küldetésstudattal tervezgető Széchenyi eredeti formájában végül nem is találta volna művét kiadásra alkalmasnak. Szívós zsarnoka volt önmagának, de Döblingben az író előbb támadt fel, mint a zsarnok. A SZATÍRÁ-t akkor írta, amikor „volt rá ideje”. Pontosan annyi ideje volt, amíg ezt megírja, ennyit szánt magának, aztán – puff. Mintha húzná is egy kicsit az időt, hisz tudja, mi következik az utolsó sor után, azt elvégezte magával. Néha úgy kezd újabb strófába, úgy ismételve a refréneket, mint aki nem akarja még, hogy vége legyen.

Eközben végképp szétfeszíti a magyar körmondatot, korának irodalmi anyanyelvét, ami Széchenyivel együtt alakult, duzzadt, terebélyesedett mind bonyolultabb és mívesebb konstrukcióvá. Azt hiszem, a reformkori körmondat létét mindenekelőtt a magyar nyelv zeneiségének köszöni, de köszöni annak is, hogy a kor uralkodó műfaja még mindig az élőbeszéd volt, annak is egy igen sajátos formája: a poliúkeai szónoklat, s hogy annak művelői félig-meddig valamennyien jogászok. A negyvenes évekbeli Széchenyi-művekben az egyre bonyolultabb intellektuális anyag, melyet a körmondat hordozni kényszerül, a nyelvi szerkezetet teherbíró képességének végső határáig igénybe veszi – és tudjuk, ekkor már a személyiség koherenciája is recseg-ropog. Itt, Döblingben a Széchenyi-mondat minden elképzelhetőnél hosszabbra nyúlik, belső rendje pedig szétzilálódik, s csak azért nem robban fel, mert összetartja a nyelvi lelemény és a változatlanul hibátlan ritmusérzék. Ehelyett a végtelenül kanyargó körmondatok szellemvasútja elkezd átalakulni valami merőben mássá: a még meg sem született modern prózanyelv szabad versszerű hosszú mondataira hasonlít már. Ez az újítás Széchenyinél is lényegében ugyanazt a funkcióváltást szolgálja, mint majd a „moderneknél”: a mondatelmék közti logikai-kauzális összefüggésekkel szemben az asszociációk számára teremt lágasabb teret. Nem argumentál, és nem retorikus – márpedig a magyar körmondatnak ezek alapvonásai –, hanem *önmagát mondja*. Nem körülírja célba vett tárgyát, hanem a tárgy a szemünk előtt, szavakból születik, vagy fölmerül a mondat áradásából előre nem látható módon, *a szavaknak odavevett élet áramlásának titokzatos törvénye szerint*.

Széchenyi István életdrámája immár kerek egész, a szatírájátékot is megírta hozzá. Ahol a kézirat megszakad, onnan megint az életben kell végigjátszani. A szcenírozás meseteri: ha a realitás Osztrákia, akkor a tébolyda legyen a szabad Magyarország tévcszéméjét kergető lunatikusság végjátékának színhelye! Az emberiség nevetve búcsúzik – a jövőjétől. (Az egyes ember még inkább: ő azon is nagyokat röhög, hogy a következő nemzedékkel minden előről kezdődik, ugyanolyan átéléssel és izgalommal.)

Döblingben a NAGY MAGYAR SZATÍRÁ-t adják. Az örültek menhelyén egy poliükai összeesküvés szálai futnak össze. A politikai cenzúra hivatalnoka – Széchenyi cinkosa – névtelen pamfletet ír a rendszer ellen, majd akkurátusan betiltja. A betiltott könyveket kilopja Széchenyinek. A bukott Bach utódja a BLACK szerzőjével tárgyal az elmeógyógyintézetben. A névtelen szerző kiléte már csak a rendőrség előtt titok. Az ápolit kormánylistát készít. Rosencrantz és Guildenstern puhatolja Széchenyi szándékait. A rendőrség nagy erővel csap le a bolondokházára, de bolonddá teszik. Széchenyinél nem találnak semmit. Titkárának szállásán azonban előkerül a NAGY SZATÍRA, hogy betöltse rendeltetését. A rendőrminiszter egészségesnek nyilvánítja Széchenyit. A zárójelentéssel egybekötött halálos ítélet így hangzik: „Az örültekháza az Ön számára megszünt menedék lenni.”

A vég? A végszó.

Széchenyi tudja, most a pisztolyjelenet következik...

Imre Flóra

ROSSZKEDVŰ MORGOLÓDÁS

Micsoda förtelmes puffogatással
 búcsúzkodik el már megint a nyár!
 Szélvihar, dörgés, villámlás – mi végre?
 Kit érdekel ma már, hogy vége?
 Üvegkék ég, forróság és aszály –
 minden megvolt. Mondjuk rá, hogy megérte.
 Mire jó hát ez a színpadiasság?
 A nyárra ősz – a dolgok rendje ez.
 Ami elmúlt, vissza nem fordíthatják
 drámai gesztusok, szónoklatok,
 de még ez a szemlátomást kehes,
 asztmás hörgéssel meg-megszagगतott,
 hol sűrűbb, hol meg csak szemetelő,
 félkontinensnyi zokogás sem.
 Ami lehetett, az megadatott,
 és ami nem, önkívületbe fordult
 szemekkel azt meg minek nézegetnem?
 Különben is, talán lesz még idő.
 Hisz az ember egy bizonyos koron túl
 már ráér várni, miért is siessen:
 úgyis túl hamar eljön a jövő.
 Ugyhogy ne törd magad. Már tudomásul
 vettem a tényt: holnaptól fogva ősz van.
 Majd csak kerül valami kis formás zug